

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De opkomst van het postislamisme

In gesprek met Asef Bayat

door Pieter Jan Dijkman

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

De politieke islam in de Arabische wereld maakt een omwenteling door, meent Asef Bayat, hoogleraar Cultuur en samenleving in het moderne Midden-Oosten. Hij ziet een opkomst van het postislamisme. 'Er zijn islamitische ideologen die een eigen staat en wetgeving opeisen, de islamisten, aanhangers van de politieke islam. Maar je ziet ook steeds meer moslims die hun geloof verenigen met democratische waarden en vrijheden. Ze zijn moslim, democratisch en modern.'

Ja, er moet maar eens een punt worden gezet achter de discussie over de vraag of islam en democratie verenigbaar zijn, vindt Asef Bayat. Het is een theoretische en weinig zinvolle discussie. 'Het hangt er maar net van af hoe moslims hun Koran lezen en interpreteren.' Liever houdt hij zich bezig met de vraag hoe en onder welke omstandigheden moslims de democratische grondbeginselen omarmen. En ja, hij is hoopvol gestemd. 'Er is in het Midden-Oosten een kritische massa van gewone mensen die geloof en recht, islam en vrijheid, willen laten samensmelten.'

Prof. dr. Asef Bayat, in 1954 geboren in Iran, kiest zijn woorden zorgvuldig; hij praat op rustige toon, schuchter bijna.

Bayat geldt als kenner van de sociaal-politieke ontwikkelingen in het Midden-Oosten. In 1978 vertrok hij vanuit Iran naar

het Engelse Canterbury. Zes jaar later promoveerde hij aan de Universiteit van Kent op de rol van arbeiders tijdens de Islamitische of Iraanse revolutie van 1979. Tussen 1987 en 2003 was hij hoogleraar Sociologie en Midden-Oostenstudies aan de Amerikaanse Universiteit van Caïro. Sinds 2003 is hij verbonden aan de Universiteit Leiden, eerst als wetenschappelijk directeur van het voormalige International Institute for the Study of Islam in the Modern World (ISIIM), nu als hoogleraar Cultuur en samenleving in het moderne Midden-Oosten.

Eerder dit jaar verscheen van zijn hand *Life as politics. How ordinary people change the Middle East*. Het is te gemakkelijk om het Midden-Oosten weg te zetten als een regio van achterstand en extremisme, stelt hij. De these van *Middle Eastern exceptionalism*,



FOTO: ASEF BAYAT

Asef Bayat

de gedachte dat de hele wereld verandert, behalve het Midden-Oosten, is hem veel te gemakkelijk. ‘Er is veel meer dynamiek dan wij in de media lezen.’

Het idee dat ‘de hele wereld verandert behalve het Midden-Oosten’ is niet nieuw. Kunt u dat historisch verklaren?

‘Het idee van de uitzonderingspositie van het Midden-Oosten is inderdaad niet nieuw. In feite is het terug te voeren op de negentiende-eeuwse oriëntaalse geschriften over en observaties van het islamitische Midden-Oosten. Het is gebaseerd op de algemene veronderstelling dat samenlevingen in het

Midden-Oosten op een uitzonderlijke manier geneigd zijn tot continuïteit in plaats van verandering. Deze samenlevingen, die gevormd zijn door de cultuur of de manier waarop mensen hun leven leiden, worden diepgaand beïnvloed door hun belangrijkste religie, de islam. En omdat de islam – in de zin van doctrine of sharia – bijna niet verandert, stagneren deze samenlevingen ook. Deze algemene en problematische gedachte heeft veel van het historisch onderzoek naar het Midden-Oosten beïnvloed. Nog steeds is het een populaire gedachte, hoewel er inmiddels ook een meer kritische wetenschap is ontstaan, zowel in het Midden-Oosten zelf als onder westerse onderzoekers.’

De laatste jaren is de these van de uitzonderingspositie van het Midden-Oosten populairder dan ooit, zo schrijft u in uw Life as politics. Hoe verklaart u dat?

‘Ik denk dat het heel veel te maken heeft met de politieke ontwikkelingen in het Midden-Oosten, vooral die ontwikkelingen die het Westen negatief beïnvloeden. En dan bedoel ik met name de opkomst van het nieuwe islamisme sinds de jaren zeventig, in het bijzonder sinds de Islamitische revolutie van 1979 in Iran, gevolgd door de toenemende invloed van de politieke islam vanaf de jaren tachtig en negentig. Vooral de terroristische aanslagen van 11 september 2001 en de wereldwijde activiteiten van Al Qaida hebben meer dan ooit het zogenaamd ‘unieke’ en ‘uitzonderlijke’ karakter van het Arabische en islamitische leven benadrukt.

Het radicalisme van bepaalde individuele islamitische immigranten in Europa heeft het negatieve beeld van veel Europeanen over moslims in het algemeen alleen maar bevestigd. Eerder heb ik dat genoemd het ‘neo-oriëntalisme’ van hen die hun oordeel over de islamitische wereld baseren op datgene wat ze zien en ervaren met moslims in hun directe omgeving, en dat ondanks het feit dat het religieus radicalisme het werk is geweest van een heel klein groepje moslims en Arabieren, en wordt afgekeurd door de miljoenen moslims die gewoon hun leven in Europa leven.’

Hebben de aanhangers van het idee van de uitzonderingspositie van het Midden-Oosten dan helemaal geen punt? In welk opzicht geeft u ze gelijk?

‘Vanuit een analytisch perspectief hebben bijna alle culturen en maatschappijen “uitzonderlijke” eigenschappen. Ik doel dan op onze keuken, de manier waarop we lopen of praten, vormen van begroetingen. Maar

we moeten, in de eerste plaats, voorzichtig zijn met het trekken van conclusies: in ons oordeel over culturen en maatschappijen in het algemeen mogen we ons niet alleen maar laten leiden door de veronderstelde “unieke” eigenschappen. En ten tweede is het de vraag in hoeverre we kunnen generaliseren. Hoe kunnen we stellen dat iedereen zich op deze manier gedraagt? Het is een feit dat landen en volken steeds meer intern differentiëren als het gaat om cultureel gedrag. Bovendien zijn deze culturen ook aan het veranderen. Ze veranderen echter in onderscheiden mate en op verschillende schaal. Samenlevingen worden steeds meer hetero-

.....
Theoretische discussies over de verenigbaarheid van islam en democratie halen niets uit

geen, en daardoor wordt het ook moeilijker om te generaliseren.’

ISLAM EN DEMOCRATIE

Nee, Bayat houdt niet van al te grote woorden over ‘het Midden-Oosten’ of over ‘de dictatuur’ in het Midden-Oosten. En ja, er moet maar eens een punt worden gezet achter de discussie over de vraag of islam en democratie verenigbaar zijn. Al dat ‘getheoretiseer’ haalt niets uit.

Liever houdt hij zich bezig met de vraag hoe en onder welke omstandigheden moslims de democratische grondbeginselen omarmen. In 2007 publiceerde hij *Making Islam democratic. Social movements and the post-Islamist turn*, een vergelijkende studie van ontwikkelingen in Egypte en Iran. Waarom was er in het ene land wel ruimte voor democratische hervormingen, en in het andere niet?

De vraag ‘Kan de islam samengaan met democratie?’ is volgens u de verkeerde vraag. Waarom?’

‘Het is een verkeerde vraag omdat er in de islam op zichzelf, net als in andere religies, niets is aan te wijzen wat die islam verenigbaar of niet verenigbaar maakt met democratie. Het hangt er maar net van af hoe moslims hun Koran lezen en interpreteren. Er zijn moslims die vreselijk ondemocratisch zijn, net zoals je in Latijns-Amerika christelijke groeperingen had die collaboreerden met militair dictatorschap, terwijl andere christenen ertegen vochten. Er zijn ook miljoenen moslims die smachten naar een democratisch systeem. Uit de uitgebreide en wereldwijde Gallup-peiling, gepubliceerd in het recent verschenen *Who speaks for Islam? What a billion muslims really think*, blijkt dat een grote meerderheid van de moslims verlangt naar een democratisch en betrouwbaar bestel.’

Toch gaat de discussie voortdurend over de vraag of de islam wel kan samengaan met democratie.

‘Ja, dat heeft verschillende oorzaken. Als eerste het “uitzonderingsperspectief” op het Midden-Oosten, waarbij politieke problemen in de regio worden gekoppeld aan de islam. Ten tweede de nadrukkelijke aanwezigheid van autoritaire regimes, zowel religieus als seculier, in landen in het Midden-Oosten. Door middel van dwang en controle tarten ze de verlangens van hun bevolking naar gerechtigheid en betrouwbaarheid. Een derde oorzaak is de islamistische oppositie, de aanhang van de politieke islam, die vaak naar ondemocratische instrumenten grijpt.’

U stelt in Making Islam democratic dat het ondemocratische karakter van staten in het Midden-Oosten geen verband houdt

met de islam op zich, maar te maken heeft met de politieke structuur van die landen en de belangen van de machthebbers. Toch heeft u de schijn tegen. Critici zeggen: er bestaat geen democratisch islamitisch land, verreweg de meeste moslimstaten hebben autoritaire regimes.

‘Dat klopt, veel moslimstaten in het Midden-Oosten zijn autoritair. Maar het is niet waar dat “er geen enkel democratisch islamitisch land” bestaat. Er zijn verscheidene landen met een islamitische meerderheid die een electorale democratie hebben op een min of meer vergelijkbaar niveau als niet-moslimstaten op het zuidelijk halfrond, zoals Turkije, Indonesië, Senegal en Mali.

Natuurlijk, het democratisch gehalte van moslimstaten is onderwerp van discussie. Maar in feite waren westerse democratieën lange tijd ook niet zo democratisch als ze nu zijn. Democraten hebben ervoor gestreden om in hun samenleving het niveau van democratie te verhogen, zoals met de introductie van het stemrecht voor vrouwen. In veel moslimstaten speelt zich een ongeveer vergelijkbare strijd af.’

Voor u is de vraag niet of de islam verenigbaar is met democratie of niet, maar eerder hoe en onder welke omstandigheden moslims de democratische grondbeginselen omarmen. Wat zijn de voorwaarden voor een democratische hervorming?’

‘Dat zijn er ten minste twee. Vooropgesteld, mijn vertrekpunt is: ik beschouw moslims als sociale wezens, en ik ga niet uit van de islam als een doctrine of de islamitische wet. Het is simpelweg een feit dat er in het leven van moslims meer is dan alleen de islam. Moslims, of het nu gaat om vrouwen, jongeren of arbeiders, zijn ook mensen die in hun primaire levensonderhoud moeten

voorzien. Soms hebben ze veel invloed, soms nauwelijks. Dat betekent dat ze in hun leven verschillende dingen nastreven.

De eerste belangrijke voorwaarde voor een “democratisering van de islam” is de ontwikkeling van een democratisch denkbeeld over de islam bij alle moslims. Je moet hen laten beseffen dat moslims ook democraten kunnen zijn, dat er niet noodzakelijk een conflict bestaat tussen hun moslim-zijn en het steunen van democratische denkbeelden, en je moet democratische ideeën, instellingen en regeringen ondersteunen. Dit houdt in dat je sociale bewegingen van gewone mensen moet vormen door middel van onderwijs, debat, en activering, net zoals we zaken als onderwijs zien ontwikkelen in Iran, Turkije en Indonesië.

De tweede voorwaarde is van politieke aard. Er moet een kritische massa gemobiliseerd worden. Deze moet diegenen uitdagen die bezit hebben genomen van de macht om te regeren en die door de inzet van een ondemocratische interpretatie van de islam hun autoritaire heerschappij rechtvaardigen. De essentie is om deze politieke strijd te winnen, om zo een evenwichtiger variant van de islam de overhand te laten krijgen.’

POSTISLAMISME

Bayat wil niet somberen over het Midden-Oosten. Hij constateert de opkomst van het postislamisme, een term die hij in 1996 in zijn essay ‘The coming of a post-Islamist society’ introduceerde en die sindsdien in wetenschappelijke kring veel wordt gebezigd. Postislamisme is volgens de hoogleraar ‘een poging om geloof en recht, islam en vrijheid samen te laten smelten’.

‘De onderliggende principes van het islamisme worden op hun kop gezet door rechten te benadrukken in plaats van plichten, pluraliteit in plaats van een enkelvoudig

autoritair geluid, historiciteit in plaats van vastgelegde geschriften en de toekomst in plaats van het verleden.

Het lijkt mij waarschijnlijk dat elke moslim die overtuigd is van deze samensmelting, van religiositeit en recht, een democratische regering voorstaat. Dat betekent dat hij ook voorstander is van vrijheid van meningsuiting en organisatie, vrije verkiezingen, het meerderheidsbeginsel, en tegelijkertijd de bescherming van de rechten van politieke en religieuze minderheden.’

Hoe verklaart u de trend om elementen van democratie een plek te geven in de islam? Wat heeft de postislamistische beweging geïnspireerd?

‘In de eerste plaats worden moslims geïnspireerd door hun dagelijkse ervaringen en worstelingen. Veel gewone moslims ervaren en voelen in het alledaagse leven dat hun islamitische regering hun belangen als vrouw, als jongere, als arbeider, als intellectueel, als rechthebbend burger, niet behartigt. Ze realiseren zich dat de vorm van islam die zij beleven, begrijpen en praktiseren verwijderd is van de vorm die de regering en islamistische bewegingen preken en propageren. In dat geval zijn ze al snel geneigd om afstand te nemen van zo’n regering door haar te kwalificeren als “onislamitisch” of “niet echt islamitisch”.

Een tweede inspiratiebron vormen religieuze intellectuelen en islamitische democraten. Zij kunnen systematisch, in hun toespraken of artikelen, uitdrukking geven aan de gevoelens van deze gewone mensen. Hiermee geven ze de burgers intellectuele steun en aan hun opvattingen een religieuze autoriteit en legitimiteit. In publieke arena’s bediscussiëren de intellectuelen de autoritaire interpretatie van de islam en dagen deze uit. Zo kunnen vrouwelijke schrijvers

en activisten de traditionele religieuze autoriteit uitdagen door een “op de vrouw gerichte” interpretatie van religieuze teksten naar voren te brengen, die mogelijkheden biedt voor de rechten van de vrouw en deze rechten een plaats geeft binnen de islam.

Het is heel belangrijk om een kritische massa van gewone mensen, gewone vrouwen te hebben, die voelt dat de evenwichtige interpretaties van intellectuelen op één lijn staan met het alledaagse leven. Op die manier kunnen deze mensen een sociale kracht van belang vormen.’

Postislamisme wil het monopolie van de religieuze waarheid afbreken. Speelt het islamitische geloof nog een rol in de postislamistische beweging? Op welke manier?

‘Postislamisten zijn geen filosofische seculariërs; ze moedigen het niet aan om de rol van religie in de maatschappij te reduceren of haar strikt privé te maken. Postislamisme is eerder de beweging en het project van gelovigen; zij die religie op een positieve manier waarderen, zij die zich druk maken over de wereld van spiritualiteit, religieuze ethiek en moraal. Ze vinden dat religie in principe goed is voor mensen, voor de samenleving en voor de wereld als geheel. Ze willen religiositeit en vroomheid in de maatschappij bevorderen. In politieke zin zijn ze wel seculier, aangezien ze pleiten voor een scheiding van religie en staat. En ze vinden dat religieuze instituten geen bevoorrechte positie zouden moeten genieten ten opzichte van andere sociale of politieke instituten.’

In Life as politics schrijft u dat postislamisme als doel heeft de kloof tussen islam en democratie in de islamitische maatschappij te overbruggen. U suggereert hiermee dat de traditionele perceptie van

de islam moet veranderen om het democratische ethos te kunnen omhelzen. Klopt dit, en zo ja, op welke manier is de blik op de islam aan het veranderen in de harten en hoofden van de postislamistische beweging?

‘Dit is een cruciale vraag. In feite heeft ze betrekking op de algemene vraag hoe percepties van mensen veranderen. In het geval van postislamisme heeft deze verandering veel te maken met de alledaagse ervaringen, zoals ik zojuist al zei. Miljoenen gewone mensen – jongeren, vrouwen, studenten, ambtenaren, de religieuze en etnische minderheden – staan in hun dagelijks bestaan voor grote uitdagingen wat hun welzijn en welvaart betreft. Zij raken vervreemd van de islamistische staat of beweging. Door hun dagelijks gezeur en geklaag en hun opstandigheid komt de aandacht wel op de onderliggende problemen te liggen. Dat dwingt de politieke en religieuze autoriteiten op hun beurt om deze problemen te erkennen. Op het moment dat de islamistische machthebbers en ideologen de problemen onder ogen zien, zouden ze zich genoodzaakt kunnen voelen af te zien van hun islamistische project, bijvoorbeeld vanuit de noodzaak van integratie van het van hen vervreemde bevolkingsdeel. Dit kan de weg openen voor een postislamistische samenleving.

Wat ik nu vertel heeft direct betrekking op de landen waar het islamisme aan de macht is. Maar hoe zit het met de landen waar islamisme in de oppositie zit? In zulke gevallen is het mogelijk dat de gewone man of de leiders van mening veranderen door simpelweg te kijken naar de regio’s waar het islamisme in de praktijk is uitgetoetst – waar een islamitische politieke macht in aanraking kwam met tegenstellingen, vervreemding en tegenspraak. De voorstanders van de islamistische beweging zouden dan

kunnen kiezen voor postislamisme al voordat er zelfs maar geëxperimenteerd is met een islamistische regering.’

U hebt de situatie in Iran vergeleken met de situatie in Egypte. Er is in Iran een islamitische revolutie geweest, in Egypte niet. Wat was het verschil tussen deze landen?

‘Over het algemeen veronderstelt elke vergelijking bepaalde overeenkomsten. In het geval van Iran en Egypte gaat het dan om een redelijk overeenkomstig economisch model, dezelfde bevolkingsgrootte, een vergelijkbare populatie moslims, ongeveer dezelfde betekenis voor de regio en eenzelfde verwantschap met het Westen.

Maar er waren ook aanzienlijke verschillen. Iran was aan de vooravond van de revolutie van 1979 twee keer zo rijk als Egypte. Iran had een redelijk geschoolde en vermogende middenklasse, Egypte had een redelijk geschoolde maar minder vermogende middenklasse. De Iraanse geestelijkheid was onafhankelijk, die van Egypte was behoorlijk afhankelijk van de staat. Er was in Egypte een geciviliseerde samenleving, met meer persvrijheid, politieke partijen, ngo’s, vakbonden, studentenorganisaties, en een sterke islamistische beweging zoals de Moslim Broederschap. Het Iran van de jaren zeventig miste dit alles in grote mate. Het gevolg was dat in Iran de tegenstand, die van onderaf opkwam, zich direct tegen de staat keerde, wat leidde tot de revolutie. De tegenstand van Egypte daarentegen was omgeven door de geciviliseerde samenleving. In Egypte kwam het daarom tot – islamitische – hervorming en verandering.’

De huidige Iraanse president, Mahmoud Ahmadinejad, heeft een islamistische en conservatieve visie en moraal. Laat zijn

heerschappij niet juist het falen van de postislamistische beweging zien? Wat is de les die we kunnen trekken uit zijn leiderschap?

‘Ja, in een bepaald opzicht weerspiegelt Ahmadinejad het falen van de postislamistische beweging. De macht van de conservatieve islamisten – de rechterlijke macht, militaire macht en het bewind van de hoogste leider – is heel dwingend aanwezig. De heftige beschuldigingen over enorme fraude bij de presidentiële verkiezingen van juni 2009 laten duidelijk zien dat het postislamisme

.....
De overgrote meerderheid van de Iraanse burgers staat niet achter het islamistische bewind van Ahmadinejad

wordt teruggedrongen door pure onwettigheid, fraude en geweld van de overheid.

Maar op een ander niveau is het postislamisme nog steeds kerngezond en sterk. Ik doel dan op de maatschappij: de overgrote meerderheid van de burgers staat niet achter het islamistische bewind. In dat opzicht heeft de postislamistische beweging niet gefaald. Ze zoekt naar een politieke gelegenheid om haar visie en idealen om te kunnen zetten in regeringsmacht.’

Steunt u de postislamistische beweging?

‘Ik vind de opkomst van het postislamisme – tegen de achtergrond van het islamisme dat sinds de jaren tachtig op ondemocratische wijze aan de macht is – een welkome ontwikkeling, omdat het een democratische en op recht gebaseerde politiek kan en zal aankondigen, zelfs als het zich soms laat inspireren door een religieus vertoog.

Maar het is belangrijk te bedenken dat het postislamisme nog maar een heel jonge beweging is en dat velen in de moslimwereld in een fase zitten van experimenteren, uitdenken en evalueren. Veel is nu nog onduidelijk; pas als de postislamistische beweging zal opklimmen tot de staatsmacht kan je er echt iets over zeggen. Hoe gaat het postislamisme bijvoorbeeld om met liberalisme, met individuele vrijheid? Hoeveel individuele vrijheid is nodig? Wat als deze vrijheid hun religieuze ethiek schendt? Deze vraagstukken zijn nog niet opgelost.

Ik moet hier wel bij zeggen dat ook in veel westerse landen deze vraagstukken nog niet zijn opgelost, vooral in de Verenigde Staten. Neem alleen al de felle discussies in de vs over de grens tussen individuele expressie en pornografie, of over abortus.'

Ligt er volgens u nog een taak voor de westerse wereld? Wat kan het Westen doen om landen in het Midden-Oosten democratisch te maken? Of moet het zich afzijdig houden?

'Ik vind dat het Westen zeker een rol moet spelen. De westerse overheden of burgerlijke organisaties zouden eenvoudigweg kunnen luisteren naar de democratische oppositie in het Midden-Oosten. Op die manier zouden ze erachter kunnen komen wat voor steun de oppositie wil. Wat westerse landen niet moeten doen, is ervan uitgaan dat ze weten wat de democratische of postislamistische bewegingen nodig hebben, met als gevolg dat ze eenzijdig, zonder overleg, handelen. Dat kan een averechtse werking hebben.'